

HEYÛLÂ (الهيولى)

Âlemin ilk maddesi anlamında
felsefe ve kelâm terimi.

Modern Batı dillerinde **hyle**, **hylé** şeklinde yazılan Grekçe **ûle** kelimesinden Arapça'ya giren **heyûlâ**, Aristo felsefesinin İslâm dünyasına geçmesinden sonra bu felsefedeki terim anlamıyla İslâm düşüncesi alanında da kullanılmaya başlanmıştır. Kelime Grekçe'de önceleri "orman, ağaç, bunlardan çıkarılan ham madde" yahut "ağaç yapı malzemeleri" mânasına gelirken daha sonra "canlı cisimlerin maddî yapısı, bileşimi" anlamında kullanılmıştır. Ancak felsefede kazandığı yaygın terim anlamını Aristo'nun ünlü "madde-sûret" (hylomorphism) teorisine borçludur.

Aristo, her tabii cismi meydana getiren iki ilkedен biri olan heyûlâyı "tamamen belirsiz, cisme ârız olan değişmeyi kabul edici kuvve halinde bir cevher" şeklinde tarif etmiştir. Bu cevherin tek başına fiilî varlığı yoktur. Zira fiilî var oluşu sûret temsil eder ve esasen tabii varlık maddede gerçekleşen sûrettir. Madde ise sırf kuvvedir; varlığı da bilkuvvedir, sûretle birleşmeksizin fiilen gerçekleşemez. Bir varlıkta madde (heyûlâ) ne nisbette bulunuyorsa o varlık o nisbette kuvve halindedir. Bu, insan aklının varlığı için dahi söz konusudur. Aristo felsefesinde madde ayrıca sebepliliğin de bir parçasıdır (bk. **DETERMİNİZM**). Belirsizliğin ilkesi olan madde, belirliliğin ilkesi olan sûreti alma kabiliyet veya kuvvetinde olduğundan oluş sürecinde değişmenin imkânı anlamında bir sebep teşkil etmekte ve buna maddî (heyûlânî) sebep denilmektedir. Madde, özü itibarıyla daima küllî olan sûrete cisim planında ferdiyet kazandırdığı için aynı zamanda tabii âlemde ferdileşmenin de ilkesidir (Abdurrahman Bedevî, s. 129-143; Kaya, s. 212-215; *EBr*, XI, 983-984).

Aristocu ve Yeni Eflâtuncu anlamıyla heyûlâ, İslâm felsefe geleneğinde Kindî'den itibaren önemli bir yer tutmuştur. Kindî'nin tarifine göre heyûlâ "sûretleri taşıyan, edilgin, cevherî güç"tür. Kindî bu kavrama özellikle duyulur (mahsûs) âlemi temellendirirken başvurur. Bir varlığı cismanî ve duyulur kılan onun heyûlâsıdır. Metafizik âlem ise duyularla algılanmayan, dolayısıyla heyûlâsı olmayan varlıklar alanıdır. Bu varlıklar metafizik ilminin konusudur ve akılla bilinir (*Resâ'il*, s. 107-

108, 166). Fârâbî de terimin Aristocu muhtevasını tekrar eder. Ona göre heyûlâ sûretleri kabul etme istidadıdır, bilfiil var olmak için sûrete muhtaçtır. Tabii sûretler de heyûlâdan bağımsız var olamaz. Ancak biri diğerinin varlık sebebi değildir; heyûlâ ve sûret bir arada bulunan ayrı ayrı sebeplerdir. Heyûlâ sûreti kabul edip cismanî cevher haline gelince sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık gibi tabii keyfiyetleri kabul eder ve ilk merhalede "ustukussât" denilen dört basit unsuru kendisinde gerçekleştirir. Sonra bunlardan madenler, bitkiler ve hayvanlar meydana gelir (Fârâbî, *'Uyûnü'l-mesâ'il*, s. 70; a.mlf., *el-Mesâ'ilü'l-müteferrika*, s. 108; a.mlf., *et-Ta'likât*, s. 8, 16).

İhvân-ı Safâ, heyûlâyı kısaca "sûretleri kabul eden her bir cevher" şeklinde tanımlamıştır. Onlara göre dört çeşit heyûlâ vardır: "Yapı malzemesi" anlamında **heyûlâ's-sinâ**, dört unsuru ifade eden **heyûlâ't-tabîa**, âlemin mutlak maddesi olan "mutlak cisim" anlamında **heyûlâ'l-küll**, "duyularla algılanmayan, akılla kavranabilen basit cevher" demek olan **heyûlâ'l-ûlâ** (Latinler'in "materia prima" dedikleri ilk madde). İlk heyûlâ ancak sûret alınca cisimleşmekte ve algılanabilmektedir. Varlık mertebeleri içinde alttaki üsttekinin heyûlâsıdır. Dolayısıyla bir şey hem heyûlâ hem sûret olabilir ve bu ilk heyûlâ kavramına ulaşıncaya kadar devam eder. İlk heyûlâ nicelik ve nitelikten yoksundur; o basit bir cevherdir; tabii bir düzene göre bütün tabii sûretleri alabilir ve farklı cisimler böylece oluşur. Aristo'da heyûlâ ferdileşme ilkesidir; İhvân-ı Safâ'ya göre ise aksine bu farklılığın sebebi heyûlâ değil sûrettir; farklı sûretleri almasına rağmen heyûlâ değişmeden kalır. İhvân-ı Safâ, heyûlâ hakkında düşünce tarihindeki farklı görüşleri de etraflıca ele almış olup başlıcaları şunlardır: a) Heyûlâ farklı niteliklerdeki atomlardan oluşur. Bunlar birleşip çeşitli mürekkep cisimleri meydana getirir. Bu tanımlama Eflâtuncu fikirleri hatırlatmaktadır. b) Heyûlâ mütecanis yapıda atomlardan oluşur. Farklı şekillerde birleşmeleri halinde arazlar ortaya çıkar. Bu da Demokritosçu atom anlayışıyla uygunluk arz etmektedir. c) Heyûlâ basit, ruhanî bir cevherdir ve bütün niteliklerden bağımsızdır. Bu görüş Aristocu ilk madde kavramını hatırlatmaktadır. İhvân-ı Safâ daha sonra heyûlânın ezeli mi, yaratılmış mı olduğunu tartışan görüşleri ele alır ve ikinci görüşü benimser (*Resâ'il*, II, 5-8; III, 468-473).

İslâm dünyasında heyûlâ kavramına merkezî bir önem atfetmekle birlikte Aristocu madde kavramını kabul etmeyen Ebû Bekir er-Râzî bu tartışmalar arasında çok farklı bir yere sahiptir. Ona göre heyûlâ âlemin yaratılışını mümkün kılan beş ezeli ilkedен biridir (diğerleri tanrı, nefis, mutlak zaman [dehr] ve mutlak mekândır [halâ, boşluk]). Heyûlâ atomlardan başka bir şey değildir. Bu atomlar boyutludur. Eğer öyle olmasalardı birleşerek boyutlu bir birim oluşturamazlardı. Heyûlâ, ezeli bir ilke olarak hâdis olan cisimlerin varlık şartıdır. Cisimlerin ağır veya hafif, karanlık ya da aydınlık oluşu, boşluğun heyûlâyı oluşturan atomlar arasında ne ölçüde nüfuz ettiğiyle ilgilidir (*er-Resâ'ilü'l-felsefiyye*, s. 195-197, 217-227).

İbn Sînâ, cisimleri oluşturan cevherleri inceleyerek maddenin varlığını kanıtlama çabışmıştır. Buna göre cismin mahiyeti onun uzunluk, genişlik ve derinlik denilen üç boyuta sahip oluşudur. Üç boyutluluk her cisim için fiilî gerçeklik arzeden bir sûrettir. Dolayısıyla cisimde, değişken olabilen geometrik şekil yahut niteliklerin ötesinde onun tanımlanmasını mümkün kılan cevher sûrettir. Ancak filozofa göre cismin sûretten ibaret olmadığı da ortadadır. Çünkü süreklilik, bütünlük yahut birleşiklik (ittisâl) kadar süreksizlik, bölünebilirlik ve ayrışabilirlik de (infisâl) cisme ait olgulardır. Bu olguların sûret cevherinden gelmediğini kanıtlarıyla gösteren İbn Sînâ, hem ittisâle hem de infisâle kuvve halinde kabiliyetli olan başka bir cevherin bulunması gerektiğini, bunun da sûretle birleşerek cismi oluşturan madde olduğunu belirtir. Sûret bu maddede bir kısmıyla değil bütünüyle kaimdir; aynı şekilde madde de sûretten bağımsız bir varlığa sahip değildir. O yer kaplamayan, konumu (vaz') bulunmayan, duyularla algılanamayan akfî bir cevherdir; fiilî varlığı ancak cismanî sûretle birleşerek, başka bir deyişle cismi oluşturarak kazanır (*en-Necât*, s. 202-205; *'Uyûnü'l-hikme*, s. 48).

Aristocu felsefeye bağlılığıyla tanınan İbn Rüşd'e göre heyûlâ varlığın meydana gelmesini sağlayan ezeli bir ilkedir. Varlık fiil halini belirlediğine göre ondan önce bir kuvve ve bir imkân halinin bulunması gerekir; işte bu ezeli imkâna filozof heyûlâ demektedir, heyûlâyı oluş ve bozuluşun sebebi veya temeli saymaktadır. Sûretle birleşerek meydana getirdiği cismin oluş ve bozuluşa uğramasına sebep olan heyûlâ esasen sûretten (varlıktan) ayrılmaz. Bir şey oluşup bozuluyorsa he-

yûlâsı var demektir. Aksini düşünmek, o şeyin birleşik değil basit olduğunu ileri sürmek anlamına geleceğinden saçmadır (Tehâfütü't-Tehâfüt, I, 197-198, 244, 355).

Burada şu hususu önemle belirtmek gerekir ki düşünce tarihi boyunca heyûlâyı ezeli bir ilke olarak kabul eden hiçbir filozof onu Tanrı'ya eş tutmuş veya O'nunla kıyaslamış değildir. Özellikle İslâm Meşşâileri'ne göre heyûlâ ezeli bir imkândan ibarettir; bu durumda imkânın ezeli olması ezelinin mümkün olmasını gerektirmez. İnsan, herhangi bir eylem ve olayda kuvve ve imkân halinin fiil durumundan önce geldiğini bilir. İşte âlemin de bilfiil varlık sahnesine çıkmadan önce bir imkân halinden söz etmek gerekir. Kelâmçıların adem (yokluk) dedikleri bu durumu filozoflar "heyûlâ", "kuvve" ve "imkân" terimleriyle ifade etmekte, âlemi yaratan ilâhî irade ve kudretin yöneldiği bir ezeli imkânın varlığını kabul etmenin, onun mutlak yokluktan (adem-i mahz) meydana geldiğini savunmaktan daha mâkul olduğunu söylemektedirler.

Ünlü mutasavvıf Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de ve onun ekolünde de heyûlâ kavramı önemli bir yer tutmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin çeşitli eserlerinde "teayyün" etmiş yani belirli bir mevcudiyet kazanmış cisim yanında teayyün etmemiş, ilk madde yahut sûretlerin mahalli olan karanlık cevher anlamında "hebâ" terimi kullanılmakta ve bu kavramın felsefî terminolojideki karşılığının heyûlâ olduğu belirtilmektedir (bk. HEBÂ). Yine İbnü'l-Arabî'nin "tabiat ve âlemin cevheri" anlamında kullandığı "en-nesesü'r-rahmâni" tabiriyle "heyûlânî cevher" arasında paralellikler olduğu anlaşılmaktadır (el-Mu'cemü's-ş-şüfiyye, s. 1064, 1095-1097; krş. Kâşânî, s. 45-46).

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "heyûlâ" md.; Tehânevî, Keşşâf, II, 1534-1536; Aristoteles, Metafizik (trc. Ahmet Arslan), İzmir 1985, s. 93; Kindî, Resâ'il, s. 107-108, 166; Fârâbî, 'Uyûnü'l-mesâ'il (nşr. Ahmed Nâcî el-Cemâli, el-Mecmû' içinde), Kahire 1325/1907, s. 70; a.mlf., el-Mesâ'ilü'l-müteferrika (a.e. içinde), s. 108; a.mlf., et-Ta'likât, Haydarâbâd 1346, s. 8, 16; İbn Sînâ, en-Necât (nşr. Muhyiddin Sabrî el-Kürdî), Kahire 1357/1938, s. 202-205; a.mlf., 'Uyûnü'l-hikme (nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1980, s. 48; İhvân-ı Safâ, er-Resâ'il, Beyrut 1376-77/1957, II, 5-8; III, 468-473; İbn Rüşd, Tehâfütü't-Tehâfüt (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1980, I, 197-198, 244, 355; Ebû Bekir er-Râzî, er-Resâ'ilü'l-felsefiyye (nşr. P. Kraus), Kahire 1939 → Beyrut 1982, s. 195-197, 217-227; Kâşânî, İştihâhâtü's-ş-şüfiyye, s. 45-46; Abdurrahman Bedevî, Aristü 'inde'l-'Arab, Beyrut 1980, s. 129-143; el-Mu'cemü's-

şüfi, s. 1064, 1095-1097; Cemil Salîba, el-Mu'cemü'l-felsefi, Beyrut 1982, II, 536-537; Mahmut Kaya, İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi, İstanbul 1983, s. 212-215; "Hylo-morphism", EBr., XI, 983-984.

OSMAN KARADENİZ

□ KELÂM. Heyûlâ, kelâm ilminde âlemin yaratılışına ilişkin tartışmalara konu olan bir terimdir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den itibaren son döneme kadar önemli kelâm kaynaklarında heyûlânın tanımı, türleri ve tenkidine dair açıklamalar yer alır. Mâtürîdî'ye göre heyûlâ, başta Aristo olmak üzere bazı filozoflarca âlemin kendisinden yaratıldığı (tînetü'l-âlem) kabul edilen ve varlığının başlangıcı bulunmadığı (kıdemü't-tîne) düşünülen ilk veya aslı maddedir. Mâtürîdî, Aristo'nun heyûlâ kavramına yüklediği anlamları da özetler (Kitâbü't-Tevhîd, s. 147). Mâtürîdî ekolüne bağlı âlimlerden Ebü'l-Muîn en-Nesefî de heyûlânın ittihad halinde bulunan bir ilk madde olduğunu söyleyerek benzer bilgiler verir. Nesefî'ye göre "ashâbü'l-heyûlâ"dan bir grup, heyûlâda arazların ortaya çıkışını yaratıcı bir varlığın tesirine değil sadece heyûlâya bağlar; çünkü yaratıcı bir varlık yoktur; yalnız ezeli olan heyûlâ, yani âlemin aslını oluşturan belirsiz madde vardır; madde mutlak yokluktan değil var olan başka bir maddeden meydana gelebilir. Başka bir gruba göre ise yaratıcı bir varlık heyûlâda arazları meydana getirmek suretiyle âlemi yaratmıştır (Tebşüratü'l-edille, I, 59, 76-77). Aynı ekolün müteahhir dönem âlimlerinden Beyâzîzâde Ahmed Efendi, heyûlâ ve sûret nazariyesinin filozoflara ait tabiat felsefesinin ana unsurunu teşkil ettiğini, kelâmçıların ise âlemin ezeliği fikrine götüren bu görüşü reddederek onun yerine âlemin hâdis olduğunu kanıtlamaya daha elverişli gördükleri atomcu nazariyeyi benimzediklerini, Ebû Hanîfe'nin de akaide dair risâlelerinde buna işaret ettiğini kaydeder (İşârâtü'l-merâm, s. 97-98).

Eş'ariyye âlimleri eserlerinde heyûlâ hakkında kapsamlı ve sistemli bilgiler vermişlerdir. Abdülkâhîr el-Bağdâdî heyûlâyı "arazları (sûretleri) bulunmayan ve ezeli olan ilk maddî cevher" diye tanımlar, bu görüşü benimseyenleri de Dehriyye içinde bir grup olarak kabul eder (Uşûlü'd-dîn, s. 55, 57). Gazzâlî, filozofların heyûlâ telakkisini "âlemin yaratılmasından önce sadece bir imkândan ibaret bulunan aslı unsur" olarak özetler (Tehâfütü'l-felâsife, s. 76). Heyûlâya dair ayrıntılı bilgi

veren Şehristânî'ye göre filozofların heyûlâya ilişkin görüşlerini iki noktada toplamak mümkündür. 1. Heyûlâ Allah, akıl ve nefsin yer aldığı ezeli ilkelere biridir. Ezelde bütün sûretlerden soyutlanmış bulunan ve sadece sûret kabul etme istidadından ibaret olan heyûlâ, ilk sûretin meydana gelmesiyle üç boyutlu birleşik bir cisme dönüşerek bilfiil var olmuştur. Bilfiil var olan bu ikinci heyûlâda sıcaklık, soğukluk, yaşlık ve kuruluk keyfiyetlerinin gerçekleşmesiyle ateş, su, hava ve toprak meydana gelir ki bunlar üçüncü heyûlâyı teşkil eder. Son olarak bunlardan da arazları taşıyan birleşik varlıklar doğar ve böylece maddenin bir kısmı değerinin heyûlâsını oluşturur. 2. Heyûlâ akli bir cevher olup sûretlerden soyutlanmış maddî bir cevherin fiilî varlığından söz edilemez. Zihnin dışında keyfiyetler ve sûretlerden yoksun bulunan mutlak bir cevher yoktur. Çünkü heyûlânın belirli bir birleşme ve ayrılmadan soyutlanması mümkünse de küllî mânadaki birleşme ve ayrılmadan soyutlandığını söylemek delilsiz bir iddiadan ibarettir. Bu da heyûlânın fiilen sûretlerden soyutlanamayacağını gösterir (Nihâyetü'l-ikdâm, s. 163-165). Şehristânî Aristo'nun heyûlâya ilişkin görüşlerini de nakletmiş ve onu cisimlerin kaynağını teşkil eden bir unsur olarak kabul ettiğini belirtmiştir (el-Milel, II, 126).

Fahreddin er-Râzî, bütün düşünürlerinin her cismin aslını oluşturan heyûlânın varlığını kabul ettiklerini, ancak mahiyeti konusunda farklı görüşler ileri sürdüklerini söyler. Râzî'ye göre kelâmçılar, heyûlânın Allah'ın yarattığı cevherlerden ibaret olduğunu savunurken bazı düşünürler uzay boşluğunda tek tek bulunan atomların birleşerek cisimleri oluşturduğu, bazı düşünürler ise atomların birleşik bir durumda iken Allah tarafından parçalanarak farklı özellikler taşıyan cisimler haline getirildiği görüşündedir. Kur'an'da bu görüşü çağrıştıran bilgiler mevcuttur (el-Enbiyâ 21/30). Tevrat'ta da benzer ifadeler yer alır (el-Metâlibü'l-âliyye, VI, 199-200). Müteahhir devir kelâmçılarından Seyyid Şerif el-Cürcânî, heyûlânın felsefe geleneğinde kazandığı anlamları dikkate alarak onu şöyle tanımlamıştır: "Heyûlâ, cismin mâruz kaldığı birleşme ve ayrılmayı kabul eden, cismanî ve küllî (türe ait) sûretlere mahal teşkil eden cevherdir" (et-Ta'rifât, "heyûlâ" md., Şerhu'l-Mevâkıf, s. 149).

Selâfiyye'nin müteahhir devir âlimlerinden Takıyyüddin İbn Teymiyye, filozofla-